

Understand the question of the ability of peasants to finance and support them; to study the problem of understanding the needs of peasants in the material support of church schools and their awareness of the role of education in the life of the peasant community.

Methods. *The methodological basis of the research is the principles of historicism and scientific objectivity. When writing the article were used as general scientific methods: logical analysis, systematization, generalization, and special: specific search, historical and geographical, problem-chronological.*

Results. *The material provision of church parish schools in the Left Bank of Ukraine can be divided into two stages. The first - from 1884 and up to 1896, that is, since the publication of the "Rules on church parish schools" and the first significant allocation of the state in favor of schools. During these years the state took a minimum part in financing church parish schools. The maintenance of church schools was almost completely translated into the shoulders of peasant self-government bodies, the Orthodox parish clergy, the Church, monasteries and private individuals. However, such a policy of the government of the Russian Empire and the Synod suffered a collapse.*

Originality. *This article analyzes the role of peasant self-government bodies, in particular village councils, where agreements were passed ("public sentences") regarding the opening of church parish schools and their material provision.*

Conclusion. *Thus, the church parish schools of the Left-Bank Ukraine during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. constituted one of the important parts of the system of elementary education. Their network grew rapidly. The highest period of flowering of church parish schools fell to the 1890s and early 1900s. This was due to an increase in the material costs of their maintenance by the state, since by this time the main sources of financing of these elementary educational institutions were peasant bodies of self-government, representatives of the clergy, philanthropists, churches, monasteries and peasants themselves, who sought to teach children basic literacy and norms behaviours.*

Key words: *rural community, rural areas, self-government, church schools, material support.*

УДК 94:332.152:304.3] (477)».../084
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-85-90

А. Ю. Чабан

доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПРИРОДНІ УМОВИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ТА СПОСІБ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

У запропонованому дослідженні на основі опрацьованих джерел та праць відомих учених-істориків проаналізовано вплив геодетерменічних факторів, зокрема природно-кліматичних умов, на формування та спосіб життя населення Середньої Наддніпрянщини у найдавніші часи історії України.

Природно-кліматичні умови, захищеність території, багаті земельні та водні ресурси сприяли розселенню, формуванню способу життя автохтонного населення цього унікального краю, яке було біля витоків українського етносу, зародження державотворчих процесів, виникнення та становлення українського козацтва.

Ключові слова: *природно-кліматичні умови, географічне районування, осіле землеробство, «руський острів», спосіб життя населення, захищеність території.*

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає в тому, що природно-кліматичні умови в історії території та населення, що її заселяло, у найдавніші часи української історії, про що йдеться у нашому дослідженні, відіграли визначальну роль. За В. Ключевським, природне умови є та «сила, що тримає в руках колиску кожного народу» [1, 63].

Для Середньої Наддніпрянщини кліматичні умови, ґрунти, ріки, водорозділи, природний ландшафт стали детермінантою, що вирішальним чином впливала впродовж віків на життя населення. Безумовно, природні умови тієї чи іншої території оцінюються нами з сучасних позицій, що є далеко неадекватними тим далеким часам, коли залежність людини від природи була повною. Нині істинний стан природних умов спотворюється певними змінами, які відбулися в екосфері в результаті втручання людини. Так сталося, зокрема, і на Середньому Подніпров'ї, де у XVIII ст. по-хижацьки були винищені ліси, особливо в його західній частині, а в наш час – здійснено значні роботи з меліорації, споруджено величезні водоймища: Канівське та Кременчуцьке. Однак літописні джерела, праці дослідників XVIII–XIX ст., певні ознаки природних факторів, що не зазнали значних змін, дають нам змогу реконструювати природно-кліматичні умови життя наших предків із найдавніших часів. Зазначена проблема частково порушувалася у ряді публікацій, однак практично не стосувалася території Середньої Наддніпрянщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітня історіографія з порушеної нами теми представлена напрацюваннями Д. Дорошенка [22], І. Крип'якевича [21] та інших. Водночас детальнішого вивчення потребує дослідження впливу на формування і спосіб життя населення природних умов Середньої Наддніпрянщини.

Автор статті ставить за мету дослідити природні умови Середньої Наддніпрянщини та їх вплив на формування і спосіб життя населення.

Виклад основного матеріалу. Розташована Середня Наддніпрянщина на правому та на лівому берегах Дніпра. На Правобережжі вона розташована на Придніпровській височині. Вона є досить розчленованою і припіднятою частиною землі з абсолютними висотами до 273 метрів над рівнем моря. Ця частина краю покрита ярами та болотами. Особливо складний рельєф має місцевість від Трахтемирова до Мошен, де досить значний перепад висот, що складає гірський характер території. Тут виокремлюємо Канівські гори та Мошногірський кряж. Природу визначають басейни річок Росі, Вільшанки, Тясмина, Висі, Гірського та Гнилого Тікичів, і дрібніших Ірдинки, Гнилого Ташлика, Сріблянки та десятків невеличких, часто безіменних, річечок, джерел, озерця [2].

Землі лівобережної частини Середньої Наддніпрянщини більш пологі. Ближче до Дніпра – низовинні з широким розвитком терас, інколи заболочені із значним заляганням підґрунтових вод. Значний вплив на природні умови полтавського Середнього Подніпров'я мають ріки Сула, Псьол, Ворскла (їх завершальні течії), а також менші: Супій,

Трубіж, Золотоношка, Чумгак, десятки ставків, озер [3, 481].

Геологічний склад ґрунтів Середньої Наддніпрянщини сформувався під впливом руху льодовика. Типовими ґрунтами краю є чорноземи: це опідзолені чорноземи та темнолесові ґрунти, сірі та ясносірі лесові, глибоко гумусні та лучні чорноземи. Відтак земля характеризується високою родючістю.

Значна частина Середнього Подніпров'я залісна. Це в основному дубовоясеневі, дубовограбові гаї. Черкаський субір (сосна, дуб, клен, береза) – найпівденніша межа наддніпрянських хвойних лісів в Україні [4, 91–92].

На тій частині Київщини, Черкащини, Полтавщини, Кіровоградщини, що належить до Середньої Наддніпрянщини, чимало джерел, озер, ставів. Тільки на Черкащині їх понад 650 [5, 10].

Клімат Середнього Подніпров'я надзвичайно сприятливий для ведення господарства. З найдавніших часів він сприяв розселенню тут людей. У нас немає систематичних спостережень за кліматичними умовами з найдавніших часів, однак ті уривки літописів, де згадуються природні умови, переконують, що значних змін не відбулося. Навіть рукотворні моря не завдали істотних змін кліматичним умовам. Вони мають помірно-континентальний характер. Літо тут тепле й сухе, зима м'яка з частими відлигами. Середня температура січня мінус 6 градусів, липня – плюс 20 градусів. Сума атмосферних опадів 430–520 мм за рік. Тривалість вегетаційного періоду 158–210 днів [6, 103].

Територія Середньої Наддніпрянщини в тих межах, що визначена у працях М. Максимовича, М. Грушевського, сучасних дослідників [7], належить до зони Лісостепу на північних околицях і на півдні прилягає до Степової природної зони. Тобто, розташована на межі Лісостепу і Степу з природним прикордонням, порубіжною зоною, яка має ряд відмінних природних характеристик, що відрізняє її від інших територій. Насамперед землі Середнього Подніпров'я мали значні залісені території, разом із тим тут великі масиви родючих чорноземів. Ця земля багата на річки, заплави, болота, яри та балки, що робило її населення природно захищеним від численних ворогів. Це є суттєвим в історії народу.

За оцінками природодослідників, Середня Наддніпрянщина поділяється на кілька фізико-географічних районів: Притікицький, Тясмино-Вільшанський, Дніпро-Тясминський, Лівобережний придніпровський райони, Білоцерківська рівнина та Канівське пасмо [8, 511]. Притікицький район включає в себе басейни річок Гірського та Гнилого Тікичів. Район характеризується розвинутою мережею річок, яка формувалася під дією ерозійних процесів, що відбувалися в четвертинний період. Цей район є західною межею Середнього Подніпров'я. Його осями є річки Гірський та Гнилий Тікичі, що майже меридіально перетинають західну частину середньої Наддніпрянщини. До XVIII ст. цей район був значно заліснений. Ґрунти тут родючі, сприятливі для активного землеробства.

До безпосередньої території Середньої Наддніпрянщини належить Тясмино-Вільшанський район. На заході він межує з Притікицьким районом.

Однак рельєф його значно складніший від сусіднього. Район знаходиться в басейні річок Вільшанка, Гнилий Ташлик, Тясмин, які сформувалися в післятретинний період в результаті значних ерозійних процесів. На відміну від попереднього району, на формування рельєфу Тясмино-Вільшанського району мав значний вплив льодовик, південний край якого пройшов по лінії нинішніх сіл Вільшана, Макіївка, Тимошівка. Ріки цього району належать в основному до басейну Дніпра. Землі порізані ярами, балками, досить залісені, однак немало тут і родючих територій. Він сформувався в давні часи під дією льодовика та самого Дніпра. В основному це плоска рівнина.

Тераси Тясмина та Дніпра залісені. Землі тут мають складний характер. У давні часи вони були піщаними, що сформувалися під впливом змінної течії Дніпра. Ця частина Середнього Подніпров'я більше схожа на Полісся, хоча і тут є чимало ділянок із чорноземами, що створювало добрі умови для землеробства.

Білоцерківська рівнина – район, який також входить до Середнього Подніпров'я. Головні ріки цього району – Рось та Росава. Гідротехнічна мережа і прилеглі до неї схили сформувалися під дією післятретинних ерозійних процесів. Характерною особливістю цього району є надзвичайно розчленований ярами та балками рельєф, що, за визначенням дослідників, є результатом руху льодовиків. Родючих земель тут дещо менше, ніж у вище-названих районах.

Канівське пасмо – район правобережного Середньої Наддніпрянщини від Трахтемирова до Мошногір'я. На формування його рельєфу мав вирішальний вплив льодовик. Схили ярів тут нерівні опуклі та увігнуті, чимало з них залісені. Місцевість тут важкодоступна, практично зовсім непридатна для землеробства, характеризується значною кількістю ярів, балок, схилів, конусів.

Лівобережний придніпровський район – однорідніший за своїми фізико-географічними особливостями. Це частина Придніпровської низовини. Ландшафт цього району має мало спільного з районами Лісостепу. Швидше він нагадує луки Степової зони. Нахил території в бік Дніпра незначний, а тому течія рік дуже повільна, що призводить до заболочування земель. Лівобережна частина Середнього Подніпров'я пересічена річками: Трубіж, Супій, Чумгак, Золотоношка, Сула.

Кожний фізико-географічний район, незалежно від його розміру, своїми умовами впливав і впливає на розвиток населення, що проживало на його території. Як писав М. Грушевський, «найстарші звістки про минувшину дає нам сама земля» [9, 1, 12]. Саме в найдавніші часи специфіка природних умов територій створювала сприятливі обставини для безпечного життя, ефективного ведення землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, ремісництва, торгівлі тощо.

Особливо наголосимо на можливості ведення осілого землеробства. На стародавніх дніпровських терасах, а також на берегах Гірського і Гнилого Тікичів, Тясмина, Висі, Шполки, Синноха, Ревухи, Ятрані, Росі, Росави, Вільшанки, ріках лівого берега, на їх плоских

зниженнях утворилися вилугувані, осолоділі чорноземи. Тут наші предки з давніх-давен вирощували збіжжя, займалися скотарством. Це визначало їх поведінку, взаємостосунки між собою і сусідами. Водночас ми бачимо, що землі Середнього Подніпров'я мали і досить складний рельєф, особливо в Прудніпровській зоні, де виділялися пагорби, яри, балки, заболочені місця. Все це створювало важкодоступність для ворогів, природно захищало населення, яке жило на цих землях.

У цьому плані досить цікавими є пошуки рядом дослідників так званого «руського острова», або «варязького острова», який, за літописами, став притулком для наших предків. Ще арабські джерела IX ст. вказували на його існування і на те, що саме на ньому жили давньослов'янські племена під об'єднуючою назвою «русь». Цей острів, на думку деяких авторів, був розташований на Середньому Подніпров'ї, оскільки літописець записав: «...и придоша к реце Днепру на Заруб к острову Варязскому» [10].

Висловлюється цілком слушна думка про те, що в давні часи Дніпро нижче Канева розділявся на два рукави. Вони були позмінно головним руслом Дніпра. Важливішим був правий рукав, що протікав на руслах нинішніх річок Рось, Ірдинь, Тясмин. У результаті якихось природних явищ, можливо, могутнього розливу, Дніпро з початку нинішнього тисячоліття зайняв лівий рукав, де й протікає донині. По берегах ймовірного правого рукава можна спостерігати високий правий, характерний для річок, що течуть на південь, берег, навіть у тих місцях, де немає річок. Грунти тут піщані, що також підтверджує цю тезу.

І лівий, і правий рукави русел Дніпра були заболочені, зарослі очеретами та чагарями, що помітно і в наш час. Між рукавами Дніпра виділявся заболочений, покритий лісом острів, що тягнувся на десятки кілометрів. Про нього писав у 1852 р. керуючий справами Київської губернії І. Фундуклей: «При м. Мошнах Дніпро повинен був розділятися на два рукави, з яких один протікав нинішнім руслом, а другий, головний, ішов по улоговині Ірдинського болота, мимо м. Сміла, біля підніжжя висот, що мають на всьому своєму протязі характер нагірного берега Дніпра» [11].

Про так званий «варязький острів» у зв'язку з розселенням там народу «рос» або «рус» писав середньоазійський вчений IX ст. Аль-Хорезмі в своєму географічному творі «Книга картини землі», а також Ібн-Хордадбех [12]. Окремі дослідники вважають, що цей острів розташовувався навпроти устя Трубежа, біля Зарубського броду. У XVIII ст. він носив назву Гусинець, нині затоплений водами Канівського водосховища [13, 549].

І хоча у ряду вчених виникає сумнів, що саме тут на Середньому Подніпров'ї розташовувався так званий «варязький острів», та безумовно те, що землі між лівим і правим рукавами Дніпра в давні часи були добре захищені природно і у важкі часи ставали притулком для населення. Так було в часи нападів південних кочівників, монголо-татарської навали, формування українського козацтва.

Нині ґрунти між правим і лівим рукавами Дніпра значно змінилися. Осушено притясминські землі, заліснено благородними породами дерев схили ярів та балок, вирубано дикі чагарі, стало менше боліт, балок, ярів. Однак все ж і досі добре помітні природні bastiони, що вражають сучасників. Це відроги найбільшого в Європі яру, що проходить Канівським пасмом, труднодоступні Ірдинські болота, круті схили Мошногір'я.

Багата і різноманітна фауна Середньої Наддніпряни. З давніх-давен тут плодяться дикі свині, косулі, лосі, лисиці, зайці, борсуки, єноти, бобрі, лісові куниці, білки. Багаті на рибу річки. Чимало дослідників Середнього Подніпров'я, ґрунтуючись на згадках безпосередніх свідків, вказують на те, що наддніпрянські землі мали в давні часи дуже сприятливі умови. Один із найдавніших писемних споминів про природу Середнього Подніпров'я знаходимо в Геродотовій «Скіфії»: «...Борисфен... найбільш плодотворний не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава» [14, 47].

Велике значення для ведення бойових дій, торгівлі мали переправи через Дніпро – броди. Із згаданих в «Літописі руському» шести найбільш відомих бродів через Дніпро три належить до Середнього Подніпров'я: брід біля Канева, Зарубський та брід Татинець [15].

Поряд із Дніпром в найдавніші часи сприяли господарському розвитку і сприятливі умови на берегах Росі, Сули, малих річок. Про не менші багатства цього краю свідчать сучасники, дослідники і в час, що передували виникненню козацтва. Як зазначав М. Бельський: «Дніпро і його незчисленні допливи аж кишіли величезними масами риби, околішні степи були густо заселені всяким звіром, і таким, що давав м'ясо, як, наприклад, бобрі, куниці, лисиці, ведмеді, а також таким, що давав м'ясо поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею сплатити цей труд» [16].

М. Литвин наприкінці XV – на початку XVI ст. писав: «Поверхня землі... настільки родюча..., що зорана лише раз парою волів, вона дає найкращі врожаї. Навіть необроблена рілля дає рослини, які годують своїм бадиллям або корінням. Тут ростуть дерева, що дають найделікатніші плоди... Диких звірів зубрів, диких коней, оленів таке багатство, що на них полюють лише заради шкіри, а з м'яса вживають лише філейну вирізку, решту ж викидають. М'ясо вепрів та косуль взагалі не їдять... Понад берегами рік можна побачити численні хатки бобрів...» [17, 53–54].

Про вплив природних факторів Середнього Подніпров'я на розвиток населення, його історії знаходимо дані в працях видатних дослідників історії України. М. Грушевський у своєму «Нарисі історії Київської землі...» вказує, що з давніх часів ця земля відзначалася височинами, долинами і ярами, болотистими низовинами. Детальну характеристику він дає рікам Київської землі – «найзнаменитіший після

Дніпра річці Рось». М. Грушевський відзначив найважливішу природну характеристику Середнього Подніпров'я: ця земля є межею Лісостепової і Степової зон. Він вказує, що південна Київщина була «полем», а навколо Києва «леса і бори великі». Важливо, що опис природи Київщини історик подає з посиланнями на літописні згадки. Це дозволяє нам найбільш достовірно реконструювати екосферу найдавніших часів [18, 1–56].

Детально вивчав вплив природних умов на історію народу В. Ключевський. Він наголосив, що саме природні умови, вплив річкової системи зумовили те, що древні руськослов'янські племена осіли на території Середнього Дніпра [1, 81]. Грунтовний опис природи Середньої Наддніпрянщини з найдавніших часів і вплив її на історію краю, його людей зустрічаємо у працях С. Соловйова. Він детально охарактеризував природу Середнього Подніпров'я яке, вважав «областю древней собственной Руси». Він вказує, що Дніпро відіграв унікальну роль у з'єднанні північно-західних і південно-східних земель Русі. За С. Соловйовим, природні умови Середньої Наддніпрянщини призвели до того, що «преимущественно Киевская область была главною сценой древней нашей истории». Історик також важливим природним фактором назвав річку Рось, вздовж якої, починаючи з XI ст., зважаючи на природні умови, базувалися військові поселення – «зерно козачества».

Однак далеко не з усіма поглядами цього вченого можна погодитися. Зокрема, аж ніяк не можна поділити думку про те, що природні умови, пограничність цієї землі, близькість до «дикого степу» робили її такою, що не могла нести державотворчих начал [19; 1, 56–73].

Цікаві спроби пов'язати історію Середнього Подніпров'я з природними умовами цієї території знаходимо в праці О. Єфименко «История украинского народа». У першому розділі дослідниця показала вплив природних факторів найдавніших часів історії України на появу і розвиток людської істоти. Вона концентрує нашу увагу на особливостях впливу природного середовища на Середньому Подніпров'ї, цитуючи польського історика та географа кінця XV ст. М. Меховського [20].

Оригінальні спостереження щодо впливу природних умов на формування історичного процесу в Середній Наддніпрянщині висловив І. Крип'якевич. Він зазначив, що основним фактором, який спонукав до формування українського етносу, були природні умови «лугово-лісової смуги», а також «степово-приморської». Їх взаємодія визначала напрямок «воєнних походів і колонізаційної експансії, торгових зв'язків і господарських інтересів». І. Крип'якевич відводить Середньому Подніпров'ю роль ядра, яке «спиняло і в'язало комунікацію» [21, 20–23].

Д. Дорошенко розглядав природу України як важливий фактор історичного розвитку. Він вважав, що система річок на території України мала величезний вплив на життя народу, на формування українського етносу і державотворчих ідей. Дніпро він називав головною водною артерією у слов'ян. Історик зробив висновок, що «Середнє Подніпров'я було правітчиною українського народу», беручи до

уваги надзвичайно сприятливі природні умови. Він також висловив думку про величезну важливість межі між Лісостепом і Степом, що проходить Середньою Наддніпрянщиною [22, 27–29].

У козацькому літопису Григорія Граб'янки сказано, що ця земля може прохарчувати стільки люду, що й уявити важко, «оскільки плодоносна не лише на харч людський, а й на пасовиська стадам їхнім» [23, 16]. М. Грушевський, вказуючи на невичерпність багатства природи краю, захищеність місць Середньої Наддніпрянщини козацької доби, підкреслював свободу, що мало місцеве населення в користуванні ними [24, 196]. Це надзвичайно важливе зауваження видатного історика спрямовує нас на необхідність дослідження обставин того, як місцеве населення освоювало природні багатства краю.

Про унікальні природні умови Середнього Подніпров'я в козацькі часи писали іноземні дослідники. Так, німецький вчений гуманіст С. Мюнстер у 1541 р. писав, що «грунти на Середній Наддніпрянщині без обробки й посіву три роки підряд родять пшениці, а буйні трави за кілька днів закривають залишений у полі плуг. Тут величезна кількість бджіл та меду, ставки, в яких риба не розводиться, а сама плодиться» [25, 1028–1029].

Німецький автор Л. Мюллер писав, що Середня Наддніпрянщина козацьких часів «чудова, мальовнича і родюча земля» [26, 60].

Висновки. Отже, як ми бачимо із приведених у дослідженні позицій, добрі природні умови Середнього Подніпров'я вимагали також значної праці для їх використання. Тому найголовнішою передумовою існування тут населення була господарська діяльність, яка разом із обороною краю була головною їх функцією. Сутність праці населення на Подніпров'ї полягала насамперед в освоєнні природних багатств краю. Воно займалося рибальством, мисливством, бортництвом. Однак мешканці цих земель інтенсивно вели і землеробство та скотарство. Важливою стороною господарського життя місцевого населення стало освоєння сусідніх територій, особливо в південному напрямку. Головною характеристикою праці населення в часи виникнення козацтва, а також в часи, що безпосередньо передували цьому періоду, була вільна праця на вільній землі. Саме виробничо-трудова сторона життя місцевого населення, а також втікачів, які ховалися тут від утисків поневолювачів, була в основі життя українського народу на цих землях, а не воєнні походи, а тим більше грабіжництво, як це зображують деякі автори.

Сприятливі природні умови виступали головним об'єктивним чинником формування місцевого населення, його функцій, розвитку. Безумовно, ми добре розуміємо, що перебільшувати вплив природних умов на розвиток населення не потрібно, так само, як і їх ігнорувати. На формування етносу великий вплив мали також активні міграційні процеси, етнічні контакти та багато інших чинників, які ми відносимо до геополітичних аспектів розвитку території. Підсумовуючи, вважаємо за доцільне привести слова М. Грушевського: «Не тільки фізичні обставини цієї території, а й політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю

попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації – все це багатоважні сторони, якими територія впливає на дальшу історію народу» [9, 25].

Вважаємо, що подальших дослідженнях варто більш ґрунтовно опрацювати проблеми негативних впливів людського втручання у природне середовище, а також розширення практики природно-заповідної справи із поєднанням із збереження історико-культурної спадщини. Важливо також продовжити вивчення впливів геодетерменічних факторів на регіональному рівні інших історичних територій України.

Список використаної літератури та джерел:

1. Ключевский В. Курс русской истории. – Ч. I. – М., Мысль. 1987. – Т. I.
2. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1987. – С. 93; Украинская Советская социалистическая республика. К., УРЕ. – 1985. – С. 446, 48.
3. Украинская Советская Социалистическая республика. – К.: УРЭ. – 1985.
4. Діброва О. Географія Української Радянської Соціалістичної республіки. – К., 1958. – С. 91-92.
5. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1987. – С. 191; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 10.
6. Бучинский И. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1987. – С. 103; УССР. К.: УРЕ. – 1985. – С. 446, 481.
7. Максимович М. Откуда идёт русская земля, по сказанию Несторовой повести... Собр. соч. – К., 1837. Университетская типография. т 1; Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. –К., Наукова думка. 1991.; Смолий В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., Наукова думка. 1991; Чабан А. Історія Середньої Наддніпрянщини. –Черкаси. Вертикаль. 2011.
7. Діброва О. Географія УРСР. – К., 1958. – С. 101-102; УССР. – К., УРЕ. – 1985. – С. 62-73;
8. Природа Черкащини. – К., 1971. – С. 511.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., Наукова думка. 1989.
10. Московский летописный свод. К., Наукова думка, 1989. ПСРЛ. Т. XXV; Природа Черкащини. – К., Дніпро. 1971. – С. 28.
11. Фундуклей І. Статистическое описание Київської губернии. Санкт-Петербург. Тип. Мин. Внутренних дел.К., 1852.
- 12.Новосельцев А. Восточные источники о Древнерусском государстве. //Древнерусское государство и его международное значение. – М., Мысль. 1998. – С. 373.
- 13.Л. Махновець. Додатки // Літопис руський. К. ; Дніпро, 1989.
- 14.Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., Довіра. 1992. – С. 47.
- 15.Київський літопис. К., Глобус. 2007.
- 16.Kronika Polskiej Marcina Bielskiego т. II. 1935. Варшава. – С. 597; Дорошенко Д. Нарис історії України. К., Глобус. – Т. I. – С. 152.
- 17.Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. К., Наукова думка. 1994.
18. Грушевський М. Нарис історії Київської від смерті Ярослава до кінця XIV ст. К., Наукова думка. 1991.
- 19.Соловьев С. Сочинения. М., Мысль. 1988. – Т. I.
20. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. М., Л., Тип. Им. Володарского. 1936. – С. 326; Ефименко А. История украинского народа. К., Либідь. 1990. – С. 166.
- 21.Крип'якевич І. Історія України. Львів. Світ. 1990.
22. Дорошенко Д. Нарис історії України. К., Глобус. 1992. – Т. I.

- 23.Літопис гадяцького полковника Г. Граб'янки. К., Знання. 1992.
- 24.Грушевський М. Історія української козаччини. К., Вітчизна. – 1989-1991. – №3, 1989.
- 25.Munster S. Cosmographie, oder Beschreibung aller Lander, Herschaften, Fursten... Basel, 1541.
- 26.Muller L. Kurze und wahrhafte Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierungtn Konig in Polen Stephanus...Frankfurt, 1585.

References:

1. Klyuchevsky V. (1987). Kurs russkoj istorii. [The study of Russian history.]. Moscow: Mysl. [In Russian].
2. Buchinsky I. (1987). Klimat Ukrainy v proshlom, nastojashhem i budushhem. [Climate of Ukraine in the Past, Present and Future.]. Kyiv: URE. [In Ukrainian].
3. Ukrainskaja Sovetskaja Socialisticheskaja respublika. (1985). [Ukrainian Soviet Socialist Republic.]. Kyiv: URE. [In Russian].
4. Dibrova O. (1958). Neohrafiya Ukrayinskoyi Radyanskoyi Socialistychnoyi respubliki. [Geography of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.]. Kyiv: URE. [In Ukrainian].
5. Buchinsky I. (1972). Klimat Ukrainy v proshlom, nastojashhem i budushhem. [Climate of Ukraine in the Past, Present and Future. History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Cherkasy region.]. Kyiv: Znannya. [In Russian].
6. Buchinsky I. (1985). Klimat Ukrainy v proshlom, nastojashhem i budushhem. [Climate of Ukraine in the Past, Present and Future.]. Kyiv: URE. [In Russian].
7. Maksymovych M. (1837) Otkuda yd,t russkaya zemlya, po skazanyu Nestorovoj povesty. (1876). [Where does the Russian land come from, according to the legend of the Nestor's story]. Kyiv: Universtetskaya tipografiya. [In Russian]; Hrushevskij M. (1991) Narys istoriyi Kyivskoyi zemli vid smerti Yaroslava do kincyа XIV st. [Essay on the history of Kyiv land from the death of Yaroslav to the end of the XIV century.]. Kyiv: Naukova dumka; [In Ukrainian]. Smolij V., Hurzhij O. (1991). Yak i koly pochala formuvatsya ukrajinсka naciya. [How and when the Ukrainian nation began to emerge]. Kyiv: Naukova dumka; . [In Ukrainian]. Chaban A. (2011). Istorya Serednoyi Naddniprovanьshhyny. [History of the Middle Dnieper]. – Cherkasi: Vertikal. [In Ukrainian]. . [In Ukrainian].
8. Dibrova O. (1985). Neohrafiya URSR. [Geography of the Ukrainian SSR.]. Kyiv: URE. [In Ukrainian].
9. Hrushevsky M. (1991). Istorya Ukrayiny-Rusy. [History of Ukraine-Rus.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
10. Moskovskij letopisnyj svod. (1989). [Moscow chronicles. See: The Nature of Cherkasy region.]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
11. Fundukley I. (1852). Statystychnyj opys Kyivskoyi huberniyi. [Statistical description of the Kiev province.]. Sankt-Peterburg. Biblioteka Ministerstva vnurennih del/[In Russian].
11. Novoseltsev A. (1998). Vostochnie istochniki o Drevnerusskom gosudarstve. [Eastern sources about the Old Russian state. // Old Russian state and its international significance.]. Moscow: Mysl. [In Russian].
13. Makhnovets L. (1989). Litopys ruskyj. [Appendices // Chronicle of Rus.]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
14. Herodotus from Galicarnassus. (1992). Skifiya. Najdavnishyj opys Ukrayiny z V stolittya pered Xrystom. [Scythia The oldest description of Ukraine from the V century before Christ.] Kyiv: Dovira. [In Ukrainian].
15. Kyivskij litopys. (2007) [Kyiv chronicle.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
16. Kronika Polskiej Marcina Bielskiego. (1935). Varchava. [In Ukrainian]; Doroshenko D. (1992) Essay on the history of Ukraine. Kyiv: Globus. [In Ukrainian].
17. Lytvyn M. (1994). O nraвах tatar, litovcev i moskovitjan. [About the traits of Tatars, Lithuanians and Muscovites.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
18. Hrushevsky M. (1990) Narys istoriyi Kyivskoyi vid smerti Yaroslava do kincyа XIV st. [Essay on the history of

Kiev from the death of Yaroslav until the end of the fourteenth century.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

19. Soloviev S. (1988). Sochynenyua. Moscow: Mysl. [In Russian].

20. Mehovsky M. (1936). Traktat o dvux Sarmatyax. [Treatise on two Sarmatians]. M.-L. Tip. im. Volodarskogo. [In Russian]; Efimenko A. (1990) History of the Ukrainian People.]. Kyiv. Lybed. [In Russian].

21. Kripyakevych I. (1990). Istoriya Ukrayiny. [History of Ukraine.]. Lviv. Svit. [In Ukrainian].

22. Doroshenko D. (1992). Narys istoriyi Ukrayiny. [Essay on the history of Ukraine.]. Kiev. Globus. [In Ukrainian].

23. Litopys hadyachskoho polkovnyka H. Hrab'yanky. (1992). [The chronicle of the Gadyach colonel G. Grabianky. Kyiv. Znannya. [In Ukrainian].

24. Hrushevsky M. (1989-1991). Istoriya ukrajynskoyi kozachchyny. [History of Ukrainian Cossacks.]. Kyiv: Vitchysna. [In Ukrainian].

25. Munster S. (1541). Cosmographie, barriere Beschreibung aller Lander, Herschaften, Fursten ... Basel, [In German].

26. Muller L. (1585). Kurze und wahrhafte Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierungtn Konig in Polen Stephanus ... Frankfurt, [In German].

A. Chaban

NATURAL ENVIRONMENTAL CONDITIONS OF MIDDLE DNIPRO AREA AND THEIR EFFECTS ON THE FORMATION AND POPULATION WAY OF LIVING

Introduction. *Based on a detailed analysis of the source base and the works of renowned historians of ancient history of Ukraine, the proposed study demonstrates the importance of geodetic factors, in particular, the influence of natural and climatic conditions, the state of land and water resources, flora and fauna of the territory of the Middle Dnieper on resettlement and lifestyle the population of this unique in its historical significance land.*

As researchers have rightly observed, the natural and climatic conditions have been the main factor in the formation of the main features of the Ukrainian ethnic group - the agricultural and stock-farming way of farming, the need to protect against aggressive neighbors, given the cross-border status of the location between the nomadic steppe and the sedentary forest-steppe zone, the free way of farming, a special mentality of the population.

Results. *The statement of the study is that the territory of the Middle Dnieper, with its special natural features, became the main arena of the ancient history of Ukraine-Rus, the foundations of the Ukrainian ethnoscapes originated here, the first state-building traditions were formed here, the Ukrainian Cossacks emerged and established here.*

The research emphasizes that it was the favorable natural conditions that made an important objective factor in the formation of a local autochthon population and its way of life. At the same time, it is stressed that it is not necessary to exaggerate the influence of natural factors on these processes, since political and cultural influences, relations with neighbors, migration processes, cultural achievements of predecessors and many other factors were also essential.

Originality. *Nevertheless, it is emphasized that the attention of contemporary researchers on the geographic factors of the formation of the autochthon population is a promising direction in the study of ancient history, and one that enables to carry out a comprehensive analysis of the population's development.*

Key words: *natural and climatic conditions, geographic zoning, sedentary agriculture, "Ruthenian island", way of life of population, territory protection.*

УДК 94 (477.46):378:6

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-90-96

Т. Д. Чубіна

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

О. О. Спіркіна

кандидат історичних наук, доцент кафедри іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

С. І. Коротяєв

кандидат історичних наук, начальник циклу практичної підготовки обласних та м. Черкаси курсів удосконалення керівних кадрів 2-ї категорії НМЦ ЦЗ та БЖД Черкаської області

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ, ЯКІ ЗАЙМАЛИСЯ ПІДГОТОВКОЮ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті визначено основні тенденції, напрями, особливості підготовки інженерно-технічних кадрів навчальними закладами для сільського господарства Черкаської області в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. зазначено увагу на історії створення та розвитку цих навчальних закладів.

Ключові слова: *інженер, технікум, інститут, сільське господарство, промисловість, регіон, інженерно-технічна спеціальність.*

Постановка проблеми. В історії радянського, а згодом українського суспільства питання підготовки інженерних кадрів було і залишається актуальним. У першій половині ХХ ст. гострота проблеми зумовлювалася з форсованою індустріалізацією та необхідністю забезпечення технічно грамотного керівництва великою кількістю наявних і створених технологічно нових промислових підприємств, оскільки більшість представників технічної інтелігенції старої формації були відсторонені від управління виробництвом у молодій радянській державі. Після закінчення Другої світової війни посилення уваги до питань системної та поглибленої підготовки інженерних кадрів було пов'язано як з необхідністю компенсації зазнаних втрат, так і з ростом та зміцненням індустріального потенціалу традиційно аграрних регіонів у СРСР.

Ситуація, що склалася із забезпеченням промисловості України інженерно-технічними кадрами в середині 50-х рр. ХХ ст., була характерна і для Черкащини. Водночас мали місце свої особливості. По-перше, від 1954 р., з утворенням Черкаської області, розпочалася модернізація всіх складників економіки регіону, що заклала підвалини для розвитку і промислових галузей. Це викликало швидку появу нових промислових підприємств Черкащини. По-друге, високі темпи промислового розвитку регіону не підкріплювалися настільки ж